

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ

Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը հայկական մատենագրության մեծ կոթողներից է, եղակի մի գործ, որ շուներ իր նախորդը և չգերազանցվեց հաջորդներից: Գատաստանագիրքը XII դարի հայկական իրականության անհրաժեշտ ծնունդն էր: Այդ պատճառով այն իր ստեղծման օրից լայն տարածում ու մեծ ընդունելություն գտավ հայ ժողովրդի կողմից: Գրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Գատաստանագրքի բաղմամբով ձևագրեր են հասել մեզ: Միայն մատենագրարանում դրանց քանակը անցնում է երեք տասնյակից: Արժեքավոր օրինակներ կան նաև Վենետիկում, Զմմառում և այլուր:

Միջնադարյան այդ մեծարժեք հուշարձանը, որը ավելի քան որևէ այլ երկ, ուսումնասիրել է պարունակում աշխատավոր մասսաների սոցիալ-տնտեսական ու իրավական դրությունը ուսումնասիրելու համար, մինչև այժմ գիտությունը հայանի է Վ. Բաստամյանի ջանքերով իրականացված միակ հրատարակությունը¹:

Գատաստանագրքի ձևագիր օրինակների ուսումնասիրությունն ու համեմատությունը տպագրի հետ պարզում է սակայն, որ Բաստամյանի հրատարակությունն արտահայտում է ձևագրախմբերից միայն մեկի պատկերը և ոչ մի պատկերացում չի տալիս Գատաստանագրքի այն ձևագրերի մասին, որոնք արմատապես տարբերվում են տպագրից:

Ձևագրերի ուսումնասիրությունը միաժամանակ ցույց տվեց, որ Գատաստանագիրքը մեզ է հասել երկու տարբեր խմբագրությամբ:

Երկու խմբագրությունների միջև եղած ձևական տարբերությունները առաջին անգամ նշել է Բաստամյանը²: Գատաստանագրքի հետագա ուսումնասիրողներից ձևագրերի խմբավորման հարցին անդրադարձել է գերմանացի հայագետ Հ. Կարստը հայ իրավունքի պատմությանը նվիրած իր աշխատություններից մեկում՝ „Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes“³. Կարստը (նրան հայանի էին միայն այն ձևագրերը, որ թվարկել էր Բաստամյանը) ձևագրերը բաժանել է երկու հիմնական խմբի, մեկում Մատենագրարանի № 490 (486) և № 492 (488) ձևագրերը, այլ կերպ՝ հրատարակված տեքստի բնագրերը, մյուսում՝ մնացած բոլոր ձևագրերը: Այս բաժանումը Կարստը

¹ Գրքի տիտղոսաթերթում նշված է 1880 թվականը, բայց իրականում այն լույս է տեսել 1884 թվականին:

² Մխիթարայ Գոշի Գատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880 թ., էջ 110 (հետագայում՝ Գատաստանագիրք):

³ *Stw*՝ Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, neunzehnter Band, Stuttgart, 1906, էջ 408:

թեև ավելի որոշակի ու հստակ է սահմանում, քան Բաստամյանը, բայց խմբերի միջև ձևական դանազանությունից բացի ուրիշ տարրերություններ չի նկատում, փաստորեն մնալով այն սահմաններում, որ նշել էր դեռ Բաստամյանը: Բացի դրանից Մատենադարանի № № 490 (486) — 492 (488) ձեռագրերի խմբով ներկայացված վերսիան Կարսար հնագույնն է համարում, մի բան, որ ինչպես կտեսնենք հետագայում, սխալ է և թյուրիմացությունների առիթ կարող է հանդիսանալ: Ձեռագրերի խմբավորման փորձով Կարսար հարցը սպառված համարեց, չնկատելով Գատաստանագրքի երկու խմբագրությունները պայմանավորող էական տարրերությունները:

Վերջին անգամ խնդրո առարկա հարցին անդրադարձել է բանասեր Վ. Հացունին փոքրիկ, բայց ուշադրով մի հոդվածում՝ «Գատաստանագիրքը Մխիթար Գոշի և հնագույն օրինակները»⁴: Վ. Հացունին մի քանի կարևոր դիտողություններով հանդերձ, ավելի շուտ առաջադրել է քննարկվող հարցը քան լուծել այն:

Գատաստանագրքի ձեռագրերը բաժանվում են երկու մեծ խմբի: Պայմանականորեն այդ խմբերն անվանենք A և B: Խմբերից յուրաքանչյուրի ներսում, հատկապես A-ում, որոշ ձեռագրեր թեև առանձին ենթախումբ են կազմում⁵, սակայն այդ հանդամանքը չի խանգարում նշված ձեռագրերը տվյալ խմբում դասելուն, որովհետև բնութագրվում են մայր խումբը որոշող ընդհանուր հատկանիշներով:

A խմբին պատկանում են Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերը. № № 209, 485, 657, 2383, 2750, 2775 և այլն, ինչպես նաև Վենետիկի ու Ջամատի հնագույն օրինակները, B խմբին՝ № № 486, 488, 795, 2635, 2655, 3494 և այլն:

Ձեռագրերի երկու խմբերի տարրերությունները նույնպես երկու կարգի են՝ արտաքին, ձևական (պայմանականորեն) և ներքին, քստ էություն:

B խմբի ձեռագրերում Գատաստանագիրքը (չհաշված նախադրությունը) բաժանված է երկու մասի. առաջին՝ եկեղեցական կանոններ, երկրորդ՝ աշխարհիկ օրենքներ⁶: A խմբում այդ բաժանումը չկա: Հոդվածները դասավորված են անփույթ ձևով, Գատաստանագրքին ոչ հատուկ հաջորդականություն: Իրավագիտական որևէ սխտեմ չկա:

A խմբի լրիվ պահպանված ձեռագրերում Գատաստանագիրքը պաշտոնապես է 251 հոդված, B խմբում՝ 254:

Ներքին, քստ էություն տարրերությունները, որոնք պայմանավորում և սահմանադատում են խմբագրությունները, ամենից առաջ կայանում են նրանում, որ հայ իրավունքի, ինչպես և Հայաստանի այդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական պատմության կարևորագույն հարցերի լուսաբանման համար առանցքային նշանակություն ունեցող որոշ հոդվածներ սկզբունքորեն տարրերվում են իրարից A և B խմբագրություններում: Այդպիսիք են, օրինակ, «Յաղագս դատաստանաց շինականաց» և դատական իրավասության ու ատյանների բնույթը որոշող հոդվածները: Այսպես.

⁴ Բաղմավույ, 1942 թ., էջ 4—9:

⁵ Մենք առանձին հոդված ենք պատրաստում նվիրված այդ հարցին:

⁶ Բացառություն է կազմում № 486 ձեռագիրը, որտեղ առաջ աշխարհիկ օրենքներն են, հետո եկեղեցական կանոնները:

A խմբագրություն⁷

«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկային բնութիւնս, այլ ծառայել տերանց յազազս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ որք ոչ ունիցին ջուր և հող ազատ է, ուր և կամեսցի գնացէ և բնակեսցէ: Եւ ոչ է իրաւունք իշխանաց և թագաւորաց բռնադատել զոր ի կալ ի մի գեղ կամ ի մի երկիր»:

(Մատենադարան, ձեռագիր № 2593, էջ 53բ, տես նաև ձեռագրեր №№ 2750, էջ 40ա, 2776, էջ 56ա, 3562, էջ 68ա, 657, էջ 47ա, 3291, էջ 39բ—40ա և այլն)

Ինչպէս տեսնում ենք, գլուղացիների ճորտացումը մի դեպքում արգելվում է օրենքով, մյուս դեպքում՝ ամբաստնովում:

Այնուհետև.

A խմբագրություն

«Աւանդելի է զիրս գատաստանի ի ձեռս եպիսկոպոսաց. զի ոչ որ է առ մեզ ըստ արտաբնոցն վարժեալ իմաստութեամբ յաշխարհականաց, կամ ըստ իտրայելի դպիր: Եւ զի այժմ եպիսկոպոսաց է յանձին հոգր յեկեղեցւոյ և յաշխարհաց, և յեա եպիսկոպոսաց եղիցի իշխանաց ըստ պատահման և գլխաւորաց ժողովրդեան, այլև քահանայից իմաստնոց և վարդապետաց, սակայն աւանդապահ այսմ իրի եպիսկոպոսունք եղիցին»⁸:

(Մատենադարան, ձեռագիր № 2593, էջ 12բ, տես նաև ձեռագրեր №№ 2750, էջ 37ա, 2775, էջ 13բ, 8964, էջ 199ա և այլն)

B խմբագրություն

«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տերանց յազազս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ գատաստան, զի թողեալ դաէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի տերանցն և բռնադատել զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»:

(Գատաստանագիրք, էջ 320—321, տես նաև Մատենադարան, ձեռագրեր №№ 486, էջ 39ա, 6496, էջ 305բ, 2635, էջ 186ա, 795, էջ 269ա և այլն)

B խմբագրություն

«Եւ արդ՝ մեզ այսպէս լիցի. զի ի տեղոջ յորում լիցի քրիստոնեայ թագաւոր կամ իշխան՝ նորա զաշխարհե գատաստանս հոգայցեն ատենիւ և իրաւամբք. իսկ եկեղեցւոյ գատաստան եպիսկոպոսն հոգացի վարդապետական վարժմամբ և երկու կամ երեք կատարեալ արամբք ընդ նմա ի գատաստանի»:

(Գատաստանագիրք, էջ 26, տես նաև Մատենադարան, ձեռագրեր №№ 486, էջ 11ա—11բ, 6496, էջ 229բ, 795, էջ 197ա, 3497, էջ 15ա և այլն)

⁷ A խմբագրության մի բանի ձեռագրերում, այդ թվում և վենետիկյան հնագույն օրինակում, մեջ բերված հոդվածը B խմբագրությանն է պատկանում: Այս հարցին կանոնադրականորեն հետազայում:

⁸ Պահպանված է ձեռագրերի ուղղագրությունը:

Մեջբերումներից ակնհայտ է, որ մի դեպքում հայ աշխարհիկ ֆեոդալները գրելված են դատական իրենց ավանդական իրավունքից, մյուս դեպքում այդ իրավունքը հաստատված է օրենքով:

Օրկու խմբագրությունների գոյությունն ինքնին առաջացնում է հարցեր, որոնց լուծումը շահեկան է Գառաստանագրքի հետ կապված մի քանի բավական մութ, բայց կարևոր հանգամանքներ պարզելու համար: Ամենից առաջ ինչի՞ հետևանք է, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է առաջացել երկրորդ խմբագրությունը, ո՞ր խմբագրություն է սկզբնականը, ե՞րբ է առաջացել մյուսը, ո՞վ է վերջինիս հեղինակը և այլն: Վերջապես, կարևոր նշանակություն ունի Գառաստանագրքի ավարտման թվականի ճշտումը:

Ներկա հոդվածը մի փորձ է միայն արժարժված հարցերը պարզելու ուղղությամբ:

Գառաստանագրքի ավարտման թվականի մասին բանասիրության մեջ երկու կարծիք է եղել՝ Ալիշանինը՝ որ մերժվել է, և Բաստամյանինը՝ որ իշխում է մինչև այժմ և նախապաշարմունք է դարձել:

Ալիշանը⁹ հիմնվելով իր այն համոզման վրա, որ Գառաստանագրքի վենետիկյան ձեռագրերից մեկը Մխիթարի ինքնագիրն է¹⁰, գտնում է, որ 1184 թվականին այն ավարտված էր: Ալիշանի այս հետևությունը բխում էր ոչ ճիշտ նախադրյալից, այդ պատճառով անընդունելի դարձավ:

Բաստամյանը գտնում է, որ Մխիթարը Գառաստանագիրքը կազմել է մոտ 30 տարվա ընթացքում, 1184 թ. մինչև իր մահը՝ 1213 թ., և իր այդ տեսակետը աշխատում է հիմնավորել երկու փաստով: Գառաստանագրքի հոդվածների խառը դասավորությունը նա համարում է ապացույց այն բանի, որ Մխիթարը իր ամբողջ կյանքում է նյութեր հավաքել և գետնից է Գառաստանագրքում այն պատահական հաջորդականությամբ, որով ձևը է բերել ժամանակի ընթացքում¹¹: Բաստամյանի այս փաստարկի մասին հանգամանորեն կխոսվի փոքր ինչ հետո, այստեղ բավական է նշել միայն, որ հոդվածների խառը դասավորությունը ինքնին չի կարող ապացույց լինել այն բանի, որ դա շուրջ 30 տարվա գիտական աշխատանքի արդյունք է: Այնուհետև Բաստամյանը վկայակոչում է նախադրության մի հատված: Մխիթարն ասում է. «Բայց գծագրութիւն յիշատակիս ի նախադրութիւնս գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած սուրա ի ձեռն մեր միանգամայն ոչ է, որպէս ասացեալ է կանխաւ դպատճառն: Եւ արդ՝ որքան է կար ի գործ անկանիմք հիւսել զկնի զիրս դատաստանի»¹²:

Այս խոսքերից և, մանավանդ, ընդգծված տողից Բաստամյանը հետևեցնում է, որ Մխիթարը «գրել է նախ իւր նախադրութիւնը ամբողջապէս, իսկ Գառաստանագիրքը կազմել է յետոյ՝ ժողովելով հեղհետէ ձևերին ընկած նիւթերը»¹³, այդ պատճառով էլ հիշատակարանը գրել է նախադրության վերջում և ոչ Գառաստանագրքի, ինչպես պետք է լիներ ըստ սովորության: Բաստամյանը, նախ ուշադրություն չի դարձրել այն եղանակի վրա, որով Մխիթարն օգտվել է իր աղբյուրներից, և որով վճռականապես պայմանավորվել է Գառաստանագրքի

⁹ Բազմավեկ, 1848 թ., էջ 117—122:

¹⁰ Այժմ վերջնականապես պարզված է, որ Գառաստանագրքի հայտնի ձեռագրերի մեջ Մխիթարի ինքնագիրը չկա: Վենետիկյան օրինակի մասին տես՝ Հ. Ռ ս կ յ ա ն, «Մխիթար Գօշ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1926 թ., էջ 29, և Վ. Հ ա ց ս լ ն ի, նշված հոդվածը:

¹¹ Գառաստանագիրք, էջ 101:

¹² Նույն տեղում, նախադրութիւն, էջ 74:

¹³ Նույն տեղում, էջ 101:

սխառեմք, աշուհեան, անտեսել է մեզ բերված պարբերութեան մի շատ կարևոր նախադասութիւն, ինչպէս նաև նախադրութեան մի բանի ալլ արժեքալոր վկայութիւններ, որոնք ուղղակի վերաբերվում են Դատաստանագրքի ավարտման թվականին: Ահա այն նախադասութիւնը, որի վրա Բատումյանը ուշադրութեան չդարձնելով դուրս է թողել վերը մեզ բերված պարբերութիւնից. «զի կատարած սորա ի ձեռն մեր միանգամայն ոչ է, որպէս ասացեալ է կանխազգաւեալն»: Խոսքը ընդգծված տողի մասին է: Ինչպէս տեսնում ենք, Մխիթարն ինքն ասում է, որ արդէն ցույց է տվել այն պատճառը, որը անհնար է դարձնում Դատաստանագրքի ավարտումը իր կողմից: Այդ պատճառի մասին Մխիթարն ակնարկել է նախադրութեան Բ գլխում, իսկ ավելի մանրամասն խոսել է Ժ գլխում, հիշատակարանից անմիջապէս ստաջ:

«Բայց պարտ է գիտել, — գրել է նա, — զի ոչ թէ այս միայն է գիրս դատաստանի զոր այժմս գրեմք, և ոչ թէ ի մէնջ միայն պարտ է անուղ գաւարտումն, զի զկանոնաց ունի զնմանութիւն: Զի որպէս կանոնք զի ոչ միանգամ եղաւ և ոչ ի միում տեղոջ և ոչ ի միոջէ, այլ առ սակաւ սակաւ և ի բազում ժամանակս և ի բազմաց եղաւ և եղեալ լինի մինչև յաւիտեան... Ի դէպ է ասել զի այսպէս լինիցի և ի գիրս դատաստանի. զի այժմ ի մէնջ սկիզբն սորա եղեւ և ի դէպ է առ սակաւ սակաւ աճել յայլ և յայլ ժամանակս և որքան տեսցի և լինիցի դատաստան յիմաստուն արանց՝ զնոյն գրել ի կարգի, և այսպէս առ սակաւ սակաւ դալ ի կատարումն և կատարեալ լինել: Քանզի կանոնաց հրամանք է ի տարուջն երկիցս անգամ ժողով լինել և քննել թէ յաշխարհէ նորագոյն ինչ իրք յայտնիցին, այնորիկ սահմանս և կանոնս հաստատել և ուղղել: Այսպէս պարտ է լինել և դատաստանիս իրաց, զի որքան նորագոյն իրք պատահի և քննեսցի յիմաստնոց և հատցի դատաստան՝ զնոյն գրել ի գիրս յայս... Այս գիրք որ ի մէնջ սկսեալ եղև, եթէ ի մէնջ առ սակաւ գրեալ լինի, և եթէ ի բազմացն և յայլելայլ ժամանակս գրեսցի, չէ ինչ պակասութիւն, այլ արժան է, միայն ուղիղ տեսութեամբ և բարեհաճոյ դատմամբ զպակասն լցցեն»¹⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք Մխիթարն այն կարծիքին է, որ ոչ միայն ինքը, այլ առհասարակ որեւէ մարդ չի կարող ավարտել Դատաստանագիրքը, այն կատարելագործվելու է, բայց ո՛չ ավարտվելու՝ աստիճանաբար, ժամանակի ընթացքում, դատական նորանոր իրողութիւններն իր մեզ ընդգրկելով, որովհետև կյանքը անընդհատ զարգանում է և Դատաստանագիրքն էլ դրան համապատասխան պետք է լրացվի: Միայն այս պատճառով է, որ Մխիթարն ասում է թե «կատարած սորա ի ձեռն մեր միանգամայն ոչ է»: Եթե Մխիթարը Դատաստանագիրքը ավարտված չի համարում, ապա այն պատճառով, որ կատարյալ չի գտնում: Բայց դա բնավ չի նշանակում, թե 1184 թվականին Դատաստանագիրքը մի ամբողջ ամբողջութիւն չէր կազմում: Դատաստանագիրքը այդ թվականին ավարտված էր, այլ է սակայն, որ նա ավարտուն չէր:

Մխիթարի ասածից պարզվում է նաև, թե ինչու նա իր հիշատակարանը չի գրել Դատաստանագրքի վերջում: Մխիթարն այդպէս է վարվել Դատաստանագիրքը «շխակելու» համար, որպէսզի, ինչպէս ինքն է գրում «զկնի մեր եկեալսդ» շարունակեն և լրացնեն այն:

Ասվածից բացի կան մի բանի ալլ ապացույցներ ևս, որոնք թե առանձին-

¹⁴ Դատաստանագիրք, էջ 66—68:

առանձին և թե, մանավանդ, ամբողջությամբ վերցված այլևս անկասկած են դարձնում, որ 1184 թվին Դատաստանագիրքն ավարտված էր:

Իր հիշատակարանում Մխիթարը գրում է. «Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս հայոց ՈՒՔ... յանապատս եւ յեղբայրանոցս անուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն... ձեռնատուութեամբ հօր Յովսէփայ, եւ կորօր Պաղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս»¹⁵:

Այստեղից բնավ չի հեռեում, թե խոսքը միայն նախադրութեան մասին է, ինչպես ենթադրում է Բաստամյանը, որովհետև եթե այդպես լիներ, այսինքն եթե 1184 թվին Մխիթարը միայն նախադրությունը գրած լիներ և Դատաստանագրքից ոչինչ չունենար, ապա միանգամայն ավելորդ և անիմաստ կդանար վերը բերված տողերից անմիջապես հետո հատկապես շեշտել, թե ինչու է հիշատակարանը նախադրությանը կցվում, քանի որ բնականորեն այլ կերպ լինել չէր կարող: Նախադրության Բ դիտում Մխիթարն ասում է, թե «ի բաղում ժամանակաց» ինքը «տարակուսեալ լինէր», որ հայերը չունեն դատաստանագիրք, և երբ նրա այդ մտորումների մասին տեղեկանում են ոմն Պողոս և Ստեփանոս կաթողիկոսը, նրանք հորդորում, խրախուսում, իսկ վերջինս նույնիսկ պահանջում է, որ Մխիթարը գրի Դատաստանագիրք: Պետք է նկատի ունենալ, որ սրանց խնդրանքն ու պահանջը Դատաստանագրքի մասին է ընդհանրապես և ոչ թե միայն նախադրության: Վերը կատարված մեղքերման մեջ, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը Պողոսի և Հովսեփի հորդորմամբ կատարված ձեռնարկության մասին է, այսինքն Դատաստանագրքի: Եվ եթե Մխիթարն ասում է, որ Պողոսի ու Հովսեփի աջակցությամբ ու հորդորմամբ սկսված գործը «եղև» 1184 թվին, նշանակում է այդ թվին Դատաստանագիրքը գրված պատրաստ էր:

Նույն հիշատակարանում Մխիթարը գրում է. «Չամենեսեան զկնի մեր եկեալոյ, զհարս եւ զկորարոյ, ի դանաղան ժամանակս, աղաչեմ մաղթանօք զյոյով եւ զոչ սակաւ սխալանս ուղղեսչիք պատահեալք բնթերցման երկու տառիս եւ զիրաւացի թերին լցչիք»¹⁶: Միջնադարում «տառ» բառը ի թիվս այլ նշանակությունների ունեցել է նաև «գիրք», «մատյան», «կանոն» իմաստը¹⁷: Նշանակում է հիշատակարանը գրելու ժամանակ Դատաստանագիրքը կազմված էր, ինչպես շատ պարզ ասում է Մխիթարը, երկու գրքից, մատյանից, կամ որ միևնույնն է երկու մասից: Հնտեալես նախադրությունից բացի կար և բուն Դատաստանագիրքը: Փոքր ինչ հետո կտեսնենք, որ Դատաստանագիրքը իր սկզբնական խմբագրության ձևով իրոք երկու մասից էր կազմված՝ նախադրություն և բուն Դատաստանագիրք (առանց մասերի):

Վերջապես նույն այդ հիշատակարանում, անմիջապես այն տողերից հետո, որոնց վրա հենվում է Բաստամյանը, Մխիթարը գրում է. «Ընդ որս եւ դայս մաղթեմք, որ եթէ պատահի եւ հաճոյ ոմանց թուի յօրինակէ աստի փոխել զիրս դատաստանի, ընդ նմին փոխեսչիք եւ զչիշատակս զայստսիկ»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթարը խնդրում է, որ եթե արտագրեն Դատաստանագիրքը, ապա թող-ընդօրինակեն նաև հիշատակարանը: Նշանակում է

15 Դատաստանագիրք, էջ 74:

16 Դատաստանագիրք, էջ 69:

17 Հայկազյան բառարան, հ. 2, էջ 847, Ստ. Մալխասյանցի բառարան, հ. 4, էջ 376:

18 Դատաստանագիրք, էջ 74:

Տիշատակարանը գրելիս Դատաստանագիրքն արդեն պատրաստ էր, հակառակ դեպքում Մխիթարը չէր կարող ոչ ընդօրինակման մասին խոսել և ոչ էլ, մանավանդ, շեշտել Դատաստանագրքի հենց իր օրինակը:

Պահպանվել է Մխիթարի մի նամակ-Տիշատակարանը, որը բանասերներից ոմանց կարծիքով հասցեագրված է Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին (1173—1193 թթ.): Եթե նամակը հասցեագրված է իրոք Գրիգորին, ապա 1193-ից առաջ Դատաստանագիրքն արդեն պետք է պատրաստ լիներ, որպեսզի նրա մի օրինակը ուղարկվեր կաթողիկոսին:

Նույն այդ նամակում Դատաստանագրքի մասին Մխիթարը գրում է. «Եւ մերքս ընթերցեալ վարդապետք՝ հաճեալ ընկալան»¹⁹: Հետևապես 1193 թվականից դեռ շատ առաջ Դատաստանագիրքը ավարտված և ամփոփ ամբողջություն էր կազմում, հակառակ դեպքում վարդապետները ոչ կարող էին կարդալ և ոչ էլ, մանավանդ, կարծիք հայտնել նրա մասին:

Վերջապես մի փաստ ևս, որ ինքնին սպառում է հարցը: 1184 թվականին գրած Նախադրության մեջ Դատաստանագրքի մասին Մխիթարն ասում է. «Բայց վայելուչ եղեալ՝ թէ ժողովով կամ ընդ բազումս քննելով էր եղեալ սա. դոր և ևս ախորժելով խնդրէի, բայց ոչ պատահեաց այս վասն բազում պատճառի. զի թէ գատարաց երկուց և երից ի միասին լինել ի գատին իրաւանս լինել համարեցար, որչափ ևս առաւել ևս այսմ պարտ էր ի միասին լինել բազմաց և քննել զիրս և ապա գրով գրոշմել»²⁰: Այս վկայությունը արժեքավոր է շատ կողմերով, բայց կրնողձենք միայն մեկը: Դեռ 1184 թ. Մխիթարը շատ է աշխատել, որպեսզի օրենսդիր ժողով գումարովի Դատաստանագիրքը քննարկելու և հաստատելու համար:

Հարց է առաջանում 1184 թվականին Մխիթարը ինչ կարող էր դնել ժողովի քննությանը, կամ ինչ պետք է քննել ժողովը, եթե Դատաստանագիրքը պատրաստ չէր: Փաստերի թիվը կարելի է շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է թվում:

Այսպիսով, 1184 թվականին Դատաստանագիրքը ավարտված էր, պատրաստ և մի ամփոփ ամբողջություն էր կազմում:

Բայց այդ թվականին պատրաստ Դատաստանագիրքը ո՞ր խմբագրությունն էր ներկայացնում: Խմբագրություններից ո՞րն է սկզբնականը:

Նախադրության ժ. գլխում Մխիթարը թվարկում է այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է Դատաստանագիրքը կազմելիս: Այդ աղբյուրները երկու խումբ են կազմում՝ գրավոր և բանավոր: Գրավոր աղբյուրներն են հիմնականում Աստվածաշունչն ու Կանոնգիրքը: Աղբյուրները, ըստ այն ծավալի, որ գրավում են Դատաստանագրքում, պետք է թվարկել հետևյալ հաջորդականությամբ.

- 1) Կանոնգիրք,
- 2) Աստվածաշունչ,
- 3) Անգիր աղբյուրներ:

Աղբյուրների ձևական դնումը ցույց է տալիս, որ այն եղանակը, որով Մխիթարն օգտվել է զրանցից առաջնակարգ նշանակություն ունի Դատաստա-

¹⁹ «Հանդես ամսօրյա», 1926 թ., էջ 27:

²⁰ Դատաստանագիրք, էջ 68:

նազրբի խմբագրությունների հաջորդականությունը որոշելու համար: Բնականաբար այս դեպքում անգիր աղբյուրներն անտեսվում են:

Ուսումնասիրողներից մեկն մի առիթով արդեն նկատել է, որ Կանոնգրքի կանոններին համապատասխանող հոդվածները Դատաստանագրքում զետեղված են նույն այն հաջորդականությամբ ինչ և Կանոնգրքում²¹: Այս դիտումը թեև ճիշտ է ըստ էության, բայց թերի է, որովհետև հիմնված է Դատաստանագրքի B խմբագրության և այն էլ սուաջին մասի վրա միայն: Բայց և այնպես նշված դիտումն էլ բավարարաչափ ցուցադրում է այն պարզ եզանակը, որով Մխիթարը օգտվել է Կանոնգրքից: Մխիթարը թերթ առ թերթ բնթերցել է Կանոնգրքը և դուրս գրել իրեն անհրաժեշտ կանոնները: Նույն այդ եզանակով Մխիթարն օգտվել է նաև Աստվածաշնչից: Այս դեպքում էլ համապատասխան հոդվածները Դատաստանագրքում զետեղված են ճիշտ նույն հաջորդականությամբ, որը կա հին ու նոր կաակարաններում:

Ասածը ակնառու դարձնելու համար ստորև բերվում է համեմատական մի տախտակ, սյունակների հետևյալ նշանակությամբ.

1. Դատաստանագրքի հոդվածներն ըստ B խմբագրության (տպագիր տեքստ, 1-ին մաս).

2. Կանոնգրքի կանոնախմբերի հաջորդականությունը Դատաստանագրքում.

3. Կանոնգրք Հայոց, ըստ Մատենադարանի № 6409 ձեռագրի.

4. Կանոնախմբերի հաջորդականությունը Կանոնգրքում.

5. Կանոնգրքի կանոնախմբերի կանոնները.

6. Դատաստանագրքի հոդվածներն ըստ A խմբագրության (Մատենադարանի № 2593 ձեռագիր):

Դատաստանագրքի B խմբագրություն, տպագիր տեքստ, 1 մաս		Կանոնգրքը Հայոց ձեռ. № 6409		Դատաստանագրքի A խմբագրություն, ձեռագիր № 2593	
1	2	3	4	5	6
22	1	Ա. Առաքելական	1	ԻԴ	36
23		»		ԼԸ	39
24	2	Կղեմի	2	ԼԹ	40
25		»		ԾԴ	41
26		»		ԿԱ	42
27		»		ԿԳ	43
28		»		ԿԵ	44
29		»		ԿԸ	45
30		»		ԿՓ	46
31		»		Հ	47
32		»		ՀԵ	48
33	3	Հարանց հեռուդաց	3	Ա	51
34		»		ԺԵ	53

²¹ С. Ф. Тигранян, „Судебная Книга“ Мхитара и „Книга канонов“, Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925 г., стр. 61—72.

1	2	3	4	5	6
35—43		II. Գիրք			75—122 (մեջընդմեջ)
44		Հարանց հետևողաց		ԺԸ	133
45		»		ԻԵ	134
46	4	Նիկիայի	4	Գ	135
47		»		Ե	136
48		»		Զ, Է	137
49		»		ԺԵ	138
50		»		ԺԶ	139
51	5	Անկյուրիայի	5	ԺԲ	140
52		»		ԺԵ	141
53		»		ԺԶ	142
54		»		Ի	143
55	6	Ն. Կեսարիայի	7	Զ	144
56		»		ԺԱ	145
57		»		ԺԲ	146
58		»		ԺԳ	147
59		»		ԺԴ— ԺԵ	148
60		»		ԺԶ	149
61		»		ԺԷ	150
62		»		ԺԸ	151
63		»		ԺԹ	152
64	7	Գանդրայի	8	Է	153
65		»		ԻԱ	156
66	8	Անտիոքի	9	Թ	157
67		»		ԺԲ	158
68		Անտիոքի		ԺԳ	159
69		»		ԺԴ	160
70	9	Նիկիական II	34	Զ	161
71		»		Ղ	162
72	10	Լատդիկիայի	10	Ժ	163
73	2	Կղեմի	2	ԶԳ	164
74	11	Աթանասի	15	ԺԱ	165
75		»		ԺԲ	166
76		»		ԻԱ	167
77		»		ԻԳ	168
78		»		ԻԶ	169
79		»		ԼԲ	170
80		»		ԼԳ	171
81		»		ԾԹ	172
82		»		ՀԲ	173
83	12	Բարսեղի	16	ԽԳ	176
84		»		ԶԳ	177

1	2	3	4	5	6
85		(Կանոնադրերից չի)			184
86	12	Բարսեղի	16	ՄԷ	187
87		>		ՄԸ	188
88		>		ՄԹ	189
89		(Կանոնադրերից չի)			190
90		Բարսեղի		ՄԺ	191
91		>		ՄԺԸ	192
92	13	Թադևոսի	26	ԼԱ	193
93	14	Շահապիժանի	18	Դ	195
94		>		Ե	196
95		>		Զ	197
96		>		Է	198
97	15	Դովինի II	20	Ժ	199
98		>		ԺԳ	200
99		>		ԺԴ	201
100					202
101	16	Պարտազի	25	ԺԸ	203
102		>		ԺԹ	204
103		>		ԻԱ, ԻԲ	205
104	17	Դովինի V	38	Ե	206
105		>		Ը	207
106		>		Թ	208
107		>		Ժ	209

Դատաստանադրերի 2-րդ մաս

1	2	3	4	5	6
15		Ա. Առաքելազան		ԻԵ	37
16		>		ԻԶ	38
17		Կղեմի		ՀԶ	49
18		>		ՀԸ	50
19		Հարանց հետևողաց		Դ	52
89		>		ԺԷ	132
90		Գանգրայի		ԺԵ	154
91		>		ԺԶ	155
92		Բարսեղի		Ը	174
93		>		ԻԷ	175
94		>		ԶԸ	178
95		>		ՃԵ	179
100		>		Մ	185
101		>		ՄԱ	186
103		Դովինի V		ԺԱ	210
104		>		ԺԲ	211

Ինչպես պարզ երևում է համեմատական տախտակից Գատաստանագրքում կանոնախմբերը հաջորդում են իրար մտավորապես Կանոնագրքի նման: Նկատվող մի քանի շեղումները չեն անդրադառնում ընդհանուր սկզբունքի վրա, այլ կարող են վկայել միայն, որ Մխիթարի տրամադրության տակ հավանաբար եղել է Կանոնագրքի մի ձևադիր, որի մեջ կանոնախմբերը փոքր ինչ այլ դասավորություն են ունեցել:

Կանոնագրքի սխտեմից նկատվող շեղումները առավել ևս կարելի է անտեսել, եթե նկատի ունենանք, որ կանոնախմբերից յուրաքանչյուրի կանոնների հաջորդական կարգը պահպանված է Գատաստանագրքում:

Համեմատական տախտակից, ինչպես նաև Գատաստանագրքի B խմբագրությունից երևում է, սակայն, մի շատ էական խախտում, որ արտաքուստ անհարկ է թվում Մխիթարի սկզբունքին, այսինքն այն եղանակին, որով նսօդավել է իր աղբյուրներից: Հարցը նրանումն է, որ Գատաստանագրքի B խմբագրությունում որևէ կանոնախմբի ոչ բոլոր կանոններն են կենտրոնացված մի տեղ, թվահամարների հաջորդականությամբ այն շրջանակներում, որով նյութապես առկա են: Կանոնախմբերից յուրաքանչյուրի կանոնների հերթականությունը փոքրից դեպի մեծ թեև պահպանված է, բայց ընդհատված՝ կանոնների անմիջականորեն կամ մտադուշնս իրար հաջորդող թվահամարների բացակայությամբ: Բացակայող այդ թվահամարները B խմբագրության մեջ տեղաշարժված են և գտնվում են երկրորդ մասում: Այսպես Ա Առաքելական կոչված կանոնախմբից Գատաստանագրքում կա 4 կանոն՝ ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ և ԼԸ: Այս կանոններից երկուսը՝ ԻԴ և ԼԸ գտնվում են Գատաստանագրքի առաջին մասում 22 և 23-րդ հոդվածների ձևով, իսկ մյուս երկուսը՝ ԻԵ, ԻԶ՝ երկրորդ մասում, որպես 15 և 16-րդ հոդվածներ: Ինչպես տեսնում ենք, Գատաստանագրքի առաջին մասում Առաքելական կանոնների հաջորդական հարաձուռն կարգը, այն սահմաններում որ օգտվել է Մխիթարը, պահպանված է ԻԴ-ին հաջորդում է ԼԸ, բայց ընդհատված է կանոնների անմիջականորեն իրար հաջորդող թվահամարներով՝ ԻԵ, ԻԶ, որոնք գտնվում են երկրորդ մասում: Գանդրայի կանոնախմբից Գատաստանագրքում կա նույնպես 4 կանոն՝ է, ժԵ, ժԶ, ԻԱ: Այս կանոններից է և ԻԱ գտնվում են Գատաստանագրքի առաջին մասում, որպես 64 և 65-րդ հոդվածներ, իսկ ժԵ և ժԶ՝ երկրորդ մասում, որպես 90 և 91-րդ հոդվածներ: Նույնը նկատվում է նաև մյուս կանոնախմբերի կապակցությամբ:

Թվում է թե սկզբունքը, այսինքն այն եղանակը, որով օգտվել է Մխիթարը իր աղբյուրներից, խախտված է և այնքան հաճախ, որ անկարելի է սկզբունք անվանել: Իրոք, եթե ճիշտ է, որ Մխիթարն իր աղբյուրներից օգտվել է նշված եղանակով, ապա միևնույն կանոնախմբի կանոնները, որոնք նյութապես առկա են Գատաստանագրքում, պետք է կենտրոնացված լինեին մի տեղ՝ իրենց թվահամարների հերթականությամբ: Այս ենթադրությունը հաստատող ձևադրեր կան և կազմում են ամբողջ A խումբը: Նշված սկզբունքի համաձայն, Ա Առաքելական կանոնախմբի ԻԵ և ԻԶ կանոններն արտահայտող Գատաստանագրքի II մասի 15 և 16-րդ հոդվածները պետք է լինեին առաջին մասի 22 և 23-րդ հոդվածների միջև: Դիտենք համեմատական տախտակը: B խմբագրության Գատաստանագրքի առաջին մասի 22-րդ հոդվածին համապատասխանում է A խմբագրության Գատաստանագրքի, մասնավորապես N 2593 ձևա-

գրի 36-րդ հոդվածը, և համապատասխանաբար 23-րդ հոդվածին՝ 39 հոդվածը: Այս մի կողմից: Մյուս կողմից B խմբագրության Գատաստանագրքի երկրորդ մասի 15 և 16-րդ հոդվածներին համապատասխանում են № 2593 ձևագրի 37 և 38-րդ հոդվածները: Բայց 15 և 16-րդ կամ 37 և 38-րդ հոդվածներն արտահայտում են Ա Առաքելական Ին և ԻԶ կանոնները: Այսպիսով, A խմբագրության Գատաստանագրքում Ա Առաքելական ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ և ԼԸ կանոնները կենտրոնացված են մի տեղ և հաջորդում են իրար որպես 36, 37, 38 և 39-րդ հոդվածներ:

Գանդրաչի կանոնների նկատմամբ կատարված նույնանման ենթադրությունը ևս հաստատվում է: Գատաստանագրքի A խմբագրությունում Գանդրաչի է, ԺԵ, ԺԶ և ԻԱ կանոնները կենտրոնացված են մի տեղ և հաջորդում են իրար որպես 153, 154, 155 և 156-րդ հոդվածներ:

Ճիշտ նույն ձևով Գատաստանագրքի A խմբագրությունում մյուս կանոնախմբերի կանոններն էլ կենտրոնացված են մի տեղ, հաջորդում են իրար թվահամարների աճող հերթականությամբ, այն սահմաններում, որով նյութապես առկա են Գատաստանագրքում, և որ ափիլի հատկանշական է, կազմում են թվահամարների անմիջական հաջորդականությամբ ընթացող հոդվածներ:

Նշանակում է Գատաստանագիրքը սկզբում եղել է այն ձևով, ինչ ձևով այն ներկայացված է A խմբի ձևագրերում: Կանոններ արտահայտող հոդվածների ընդհատումները, որ առկա են B խմբում, առաջացել են հետո, երբ Գատաստանագրքի հոդվածների ընդհանուր հաջորդական շարքից որոշ հոդվածներ, ըստ որում ոչ թե առանձին-առանձին, այլ հաճախ խմբերով, առանձնացվել են, որպես երկրորդ մաս:

Ասածը հաստատվում է մի շատ կարևոր փաստով ևս: Գատաստանագրքի B խմբագրությունից, ճշտության մեծ մոտավորությամբ, կարելի է վերականգնել A խմբագրության սխառնը, մինչդեռ հակառակը անկարելի է:

Այս բոլորը ասում է այն մասին, որ Գատաստանագրքի սկզբնական խմբագրությունը եղել է A խմբագրությունը: B խմբագրությունը ստեղծվել է A-ից և հետագայում:

Աղբյուրներից օգտվելու Մխիթարի եղանակը հնարավորություն է տալիս, Գատաստանագրքի խմբագրությունների հաջորդականությունը որոշելուց բացի, պարզել մի կարևոր հարց ևս:

Հայտնի է ուսումնասիրողների կարծիքը այն մասին, որ Գատաստանագիրքը որոշակի սխառն չունի: Բաստամյանը դա բացատրում էր նրանով, որ իրր Մխիթարը իր սմբողջ կյանքի ընթացքում Գատաստանագրքի համար ժողովել է նյութեր և գետեղել ձևեր բերման պատահական հաջորդականությամբ: Մինչդեռ Գատաստանագիրքը, հատկապես A խմբագրությունը, չունի իր սեփական սխառնը, որովհետև հայտնի շափով նույնությամբ ընկալել է իր գրված խավոր աղբյուրներից երկուսի՝ Կանոնգրքի ու Աստվածաշնչի սխառնը:

Վերջապես ստեղծված էր այնքան ցանկալի Գատաստանագիրքը: Շուտով, սակայն, պետք է համոզմունք ստեղծվեր, որ Գատաստանագիրքը այդ ձևով լուրջ թերություններ ունի և չի կարող ինչպես հարկն է, կամ ինչպես ակնկալվում էր ծառայել այն նպատակներին, որոնց համար ստեղծվել էր:

Գատաստանագրքի մեջ թեև զգալի տեղ են զբաղում Կանոնգրքի հոդվածները, բայց Մխիթարի նպատակը չէր կարող լինել կանոնական որոշումների ինչ-որ ժողովածու ստեղծելը: Մխիթարից արդեն շոքս դար առաջ Կանոնգիրքը

ստեղծված էր և լայնորեն արձատացած: Այդ նոր ժողովածուն չէր կարող ունենալ Կանոնգիրքը ստեղծողների հեղինակության ուժը: Հետաքրքիր է նշել, որ Նախագրության Բ գլխում թվարկված՝ Գաղատանագրքի անհրաժեշտությունը բացատրող 12 պատճառներից և ոչ մեկը, շնչյաժ մի քանիսի կրոնական Լէւանդին, կրոնական-եկեղեցական բնույթի չէ: Վերջապես ինքը՝ Մխիթարն ասում է, որ իր նպատակն աշխարհիկ դատաստանագիրք ստեղծելն է, որովհետև դրա բացառության պատճառով հայերը ստիպված դիմում էին մահմեդական դատարաններին, որը կարող էր հանդեպնել հույժ անցանկալի հետևանքների: Բացի նրանից, որ մահմեդականները ընդգծված խտրականությունը էին վարվում քրիստոնյաների նկատմամբ, Մխիթարը տեսնում էր նաև, որ նրանց օրենքներից օգտվելը, այլևայլ դործոնների հետ միասին, կարող էր նպաստել հայ ժողովրդի ձուլմանը մահմեդականների հետ: Ժողովրդի ազդային ինքնատիպությունը պաշտպանելու միջոցներից մեկն էլ այն էր, որ պետի պահպանվեր հայերի ինֆլուուույն, միասնական, կայուն իրավաբանական կենցաղը: Իսկ այս նպատակին կարելի էր հասնել միայն սեփական աշխարհիկ դատաստանագիրք ունենալով: Թե հայ ժողովրդի համար որքան անհրաժեշտ պահանջ էր սեփական դատաստանագիրք ունենալը, երևում է նաև ներսես Լամբրոնացու թարգմանած հունական օրենքների հիշատակարանից:

Բայց արդյոք իրականացված էր աշխարհիկ դատաստանագիրք ստեղծելու Մխիթարի այս սկզբունքային, գլխավոր նպատակը այն ձևով, ինչ ձևով այն ներկայացված է Ա խմբագրությունում: Ոչ:

Մի կողմ թողնենք, որ Գաղատանագիրքը ներկայացված ձևով իրավաբանական-տեխնիկական առումով շատ դժվար օգտագործելի էր: Գաղատանագրքի գլխավոր թերություններից մեկն էլ այն էր, որ աշխարհիկ օրենքները ցրված էին քանակով ավելի շատ եկեղեցական կանոնների մեջ և այն տպավորությունն էր ստացվում, որ աշխարհիկ դատաստանագիրք, որպես աշխարհիկ, այնուամենայնիվ ստեղծված չէ: Մինչդեռ ժամանակի պահանջը հենց աշխարհիկ դատաստանագիրք ունենալու մեջ էր:

Այս մի կողմից: Մյուս կողմից պետք է նշել հետևյալը. A և B խմբագրություններում հոդվածների մեծ մասը իմաստով նույնն են: Նկատվում են սկզբունքային տարրերություններ երկու այնպիսի հոդվածներում, որոնք անմիջականորեն ու բացահայտ կերպով շոշափում են դասային-դասակարգային շատ էական շահեր:

Ինչպես տեսանք ըստ A խմբագրության աշխարհիկ իշխանները և նրանց իշխանության այլ ներկայացուցիչները զրկված էին դատելու իրավունքից: Նշանակություն չունի թե Մխիթարը ինչով է բացատրում հոդվածի նմանօրինակ խմբագրումը: Մխտումով թե ոչ, նա օրենքով ամրապնդել էր մի տեղեկնց, որ վաղուց հատուկ էր հայ եկեղեցուն ոչ միայն դատական բնագավառում, այլև ներքին կյանքում առհասարակ, և սրն արտահայտվում էր եկեղեցու իշխանության մենաշնորհը հաստատելու մեջ: Եթե նախորդ մեկուկես դարում, հայկական պետականության անկման պատճառով, եկեղեցին երկրի ներսում ամենախոշոր ազգային իշխանությունն էր, հետևապես դատական իրավունքի միակ իրացնողը հայանի շափով, ապա այժմ՝ հոդվածի խմբագրման ժամանակ հանգամանքները փոխվել էին: Հայկական ֆեոդալիզմն ընդհանրապես և իշխող աշխարհիկ դասը մասնավորապես, մի նոր դարգացում ու վերելք էին ապրում: Հայ ֆեոդալները բնաշխարհում ու նրանից դուրս

զենքի փաշտուն հաղթանակներ էին տանում: Դա չէր կարող շանդրադառնալ նրանց գիրքերի վրա երկրի ներսում: Իշխող դասակարգի երկու դասերի ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել էր: Այդ փոփոխություն ուղղակի արտահայտություն է Մխիթարի առակներից մեկը, որտեղ նա գրում է.

«Յանդիմանէ նշանակս գաշխարհական ոմանս, որ փրացեալ ի ճոխութիւն իւրեանց, զքահանայից կամին յափշտակել զպատիւ»²²: Ակնհայտ է, որ ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել էր հօգուտ աշխարհիկ դասի: Աշխարհիկ դասը, հետևապես, բավական ուժեղացել էր, որպեսզի վերականգներ և պաշտպաներ իր իրավունքները, մինչդեռ եկեղեցին այլևս չէր կարող դատական մենաշնորհը պահել իր ձեռքում:

Միջնադարյան Հայաստանում ճորտատիրության հետ կապված մի շարք կարևոր հարցեր դեռ բավարար չափով լուսարանված չեն: Չնայած դրան, անառարկելի է, որ Զարբարյանների տիրապետության տակ դռնվող Հայաստանում ճորտատիրությունը գոյություն ուներ: Ներկա դեպքում կարևոր չէ, թե ճորտատիրությունն ինչ ծավալ ու բնույթ ուներ XII դարի Զարբարյան Հայաստանում: Հասկանալի է, որ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները շահագրգռված պետք է լինեին գյուղացիների ճորտացմամբ: Բայց ինչպես տեսանք, Դատաստանագրքի սկզբնական խմբագրությունը արդելում էր այդ՝ ոտնահարելով տիրապետող դասակարգի շահերը:

Վերը նշված պատճառներով Դատաստանագիրքը իր սկզբնական ձևով մնալ չէր կարող և անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեր նոր խմբագրման:

Այժմ անցնենք այն հարցին, թե ով է Դատաստանագրքի երկրորդ խմբագրության հեղինակը: Այս կապակցությամբ հնարավոր է երկու ենթադրություն. նախ՝ երկրորդ խմբագրության հեղինակը նույնպես Մխիթարն է, երկրորդ՝ այն կատարել է մեկ ուրիշը: Այս կամ այն ենթադրությունը հաստատող գրական որևէ վկայություն սկզբնաղբյուրների մեջ չի պահպանված: Բայց կան փաստեր, որոնք հաստատում են բանասեր Հացունու կարծիքը, ըստ որի Դատաստանագրքի երկրորդ խմբագրության հեղինակը նույնպես Մխիթարն է.

Ահա այդ փաստերից մի քանիսը:

1. Նախադրության Գ գլխում Մխիթարն ասում է, որ Դատաստանագիրքը ստեղծելով իր գործը ավարտված չի համարում, որ այնուհետև էլ շարունակելու է աշխատանքը այն լրացնելու և կատարել գարձնելու համար: Դատաստանագրքի երկրորդ խմբագրությունը Մխիթարի այդ ձգտման իրականացումն է:

2. Երկու խմբագրությունների լեզուն ու ոճը միևնույն հեղինակինն են: Երկրորդ խմբագրությունում եղած բառերի, ոճի որոշ փոփոխությունները ավելի շուտ վկայում են, որ պատկանում են հեղինակին, քան կողմնակի մարդու:

3. Սկզբնաղբյուրներում չկա որևէ հրշատակություն, որը ամենայն հավանականությամբ կլիներ, եթե երկրորդ խմբագրության հեղինակը ուրիշը լիներ:

4. Առաջին խմբագրության իրավաբանությունն անորոշ մի շարք սահմանումներ նույնությամբ մնացել են նաև երկրորդ խմբագրությունում: Բերենք մի օրինակ միայն.

²² Մ խ ի թ ա ռ Գ օ 2, Առակներ, տերսոր ձևագրերի համեմատությամբ էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1951 թ., էջ 46:

A խմբագրություն

B խմբագրություն

«Արդ ի դէպ է գրահանայական հասակն (25 տարեկան—Խ. Թ.) հաւատարիմ կարծել ի վկայութիւն... իսկ հասակ որդէծնութեան (14 տարեկան—Խ. Թ.) հաւատարիմ լիցի ի տուրեւառութիւն վաճառաց»²³:

«Արդ՝ կարծեմ թէ ի դէպ է ըզբսանեհինգ ամացն հաւատարիմ կարծել ի վկայութիւն... իսկ հասակ որդէծնութեան (14 տարեկան—Խ. Թ.) հաւատարիմ լիցի ի տուրեւառութիւն վաճառաց»²³:

Իրավարանական շատ կարեւոր այս սահմանումները, ինչպես տեսնում ենք, երկու խմբագրություններում էլ բառացիորեն նույնն են:

Մխիթարն առհասարակ անընդունելի է համարում 14 տարեկանից փոքր երեխաների վկայությունը, դրանով իսկ անորոշ ու անլուծելի թողնելով որոշ հարցեր: Ինչպե՞ս վարվել, երբ որևէ կարեւոր գործի (օր. սպանություն) վկաները միայն 10—12 տարեկան երեխաներ են: Կամ ինչպես լուծել այն դեպքերը, որ նախատեսված են իրեն՝ Մխիթարի կողմից, օրինակ, Գատաստանագրքի II մասի 4, 5, 6, 7-րդ հոդվածներում: Նշված հոդվածներում նախատեսված են միայն երեխաների կողմից՝ մեծ մասամբ երեխաների նկատմամբ կատարվող որոշ հանցագործություններ: B խմբագրության 5-րդ հոդվածը օրինակ, պարունակում է հետևյալ հանցակազմը.

«Յորժամ մանկունք ի խաղս դմիմեանս վնասիցեն թէ պատահմամբ իցէ ևս թէ ցտամամբ, այդորիկ քննեալ իցին. նմանապէս ևս ի սպանութիւնս...»:

Նշված գործերով, երբ որպես կանոն վկաները միայն երեխաներ են, Մխիթարը դատարնություն է սրահանջում: Բայց ինչպես կարող էր դատարնություն կատարվել, երբ դատարանը իրավունք չուներ երեխաներին որպես վկա քննելու:

Եթե Գատաստանագիրքը երկրորդ խմբագիր ունենար, ապա առաջին խմբագրությունում եղած որոշ հակասություններն ու իրավարանական անորոշ սահմանումները երկրորդ խմբագրության մեջ չպետք է տեղ դանեին, որովհետև դրանց վերացումը ամեն խմբագրի առաջին պարտականությունն է:

5. Վերը տեսանք, որ Մխիթարը շատ է աշխատել, որպեսզի օրենսդիր ժողով գումարվի Գատաստանագիրքը քննելու և հաստատելու համար: Այդպիսի ժողով կարող էին հրավիրել խիստ բարձրաստիճան իշխանավորներ՝ հոգեւոր թե մարմնավոր, որոնց պետք է դիմած լիներ Մխիթարը: Վարդապետների մի խումբ լավ ծանոթ էր Գատաստանագրքին, որովհետև քննարկել էր: Գատաստանագրքի մի օրինակ Մխիթարն ուղարկել է Հայոց կաթողիկոսին, մի օրինակ էլ հավանաբար Աղվանից կաթողիկոսին: Վենետիկի հնագույն ձեռագիրը նվիրված է Էդել Հաթերքի Վախտանգ իշխանին: Այդ մասին վկայում է հիշատակարանը. «Տէր Աստուած տացէ աստուածաէր և բարեպաշտ իշխանաց

²³ Վրացական ՍՍՌ ԳՍ. Ձեռագրերի ինստիտուտ, Հայկական ֆոնդի № 14 ձեռագիր, էջ 12 (այսուհետև Vէ): Այս ձեռագիրը ընդօրինակված է վենետիկյան հնագույն անթվակիր ձեռագրից:

²⁴ Գատաստանագիրք, էջ 38—39:

իշխանին Վախտանգայ որդույ Հասանայ ի կամս իւր զգիրս դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարիլ զպատուիրան սորին»²⁵:

Վկայակոչված փաստերը խոսում են այն մասին, որ հողեր ու աշխարհիկ վերնախավի բավական լայն մի շրջան ծանոթ էր Գատաստանագրքին: Այդ վերնախավը չէր կարող անտարբեր լինել դասային-դասակարգային իր շահերը շոշափող հողվածների նկատմամբ և հասկանալի է, որ դրանք վերափոխելու պահանջ պետք է ներկայացնեի: Արդ, բնական չէ, որ Գատաստանագրքի վերափոխման այդ պահանջը պետք է ներկայացվեր ամենից առաջ հեղինակին:

6. Վերը կատարված դիտողություններն այն մասին, որ Գատաստանագրքի երկրորդ խմբագրությունը նույնպես պատկանում է Մխիթարին, ավելի ամրապնդվում են հետևյալ շատ կարևոր փաստերով: Գատաստանագրքի վերնետիկյան հնագույն օրինակը, ինչպես պարզել է Վ. Հացունին, հնության կարգով չորրորդ ձևադիրն է: Այդ մասին նա գրում է. «Եզրակացնենք: Գոչի օրինագրին ծանոթ օրինակներն հնագույնն էր յուր քով եղածը, որ անհայտ է երկրորդն էր առ Գրիգոր կաթողիկոս քնծայածը, որ է ի Զմմառ: Այս երկուքին նախնականության ինքն իսկ վկայեց: Երրորդն էր՝ քսա պատշաճի Աղվանից կաթողիկոսին նվիրածը, որ կանխելու էր բան զՎախտանկին, որ չորրորդ կը լինի, և մեր քով է»²⁶:

Մխիթարի կողմից Վախտանգ իշխանին նվիրված այս օրինակը, ինչպես ասվեց, պատկանում է Ա խմբագրության: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող կարևոր փաստն այն է, որ Ա խմբագրության հնագույն ձևագրում «Յաղագս դատաստանաց շինականաց» հողվածը բերված է ճիշտ այնպես, ինչպես B խմբագրության ձևագրերում:

Վերնետիկյան ձևագիր

№ 492 ձևագիր

«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան, զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամիցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի տերանցն և բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիքն ծնեալ այլուր և ոչ անդ»²⁷:

«Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան, զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի տերանցն և բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»²⁸:

Պատահական չէ, որ Ա խմբագրության մեջ կատարված այս փոփոխությունը տեղի է ունեցել հենց Վախտանգ իշխանին նվիրվող օրինակում: Բայց այս հարցի քննարկումը ներկա դեպքում մեր նպատակներից դուրս է:

²⁵ Հ ա յ ու ը ի, Բազմավեպ, 1942 թ., էջ 6, Ո ս կ յ ա ն, Հանդես ամսօրեայ, 1926 թ., էջ 29, Ա լ ի շ ա ն, Բազմավեպ, 1848 թ., էջ 119, Հայագատում, էջ 407:

²⁶ Բազմավեպ, 1942 թ., էջ 8: Պետք է նշել սակայն, որ այս հարցը կարող է ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության:

²⁷ Վ Վ, էջ 44:

²⁸ Գատաստանագրք, էջ 320—321:

Բերված փաստից բխում է շատ կարևոր մի հետևություն, այն, որ Գատաստանագրքի երկրորդ խմբագրությունը սլավոնալորող էական փոփոխություններից մեկը կատարել է ինքը՝ Մխիթարը:

Վերը կատարված դիտողությունների հետ միասին վերջին հետևությունը, միաժամանակ, բավարար հիմք է տալիս պնդելու, որ Գատաստանագրքի երկրորդ խմբագրությունն ամբողջապես սլավոնալորող է Մխիթարին: Գատաստանագիրքը երկրորդ անգամ խմբագրելիս Մխիթարը վերականգնեց աշխարհիկ իշխողների դատական իրավունքը: Բայց դա դեռ բոլորը չէ: Աշխարհիկ իշխանությունների դատական իրավունքը de jure ամրապնդելուց հետո անհրաժեշտ էր որոշել շրջանակը այն հարցերի, որոնք պետք է ենթարկվեն նրանց իրավասությանը: Հակառակ դեպքում աշխարհիկ ֆեոդալների դատական իրավունքը բովանդակազուրկ կդառնար: Դրա համար Մխիթարը այլ միջոց չի գտնում բացի նրանից, որ Գատաստանագրքի հոդվածների ընդհանուր քանակից առանձնացնում է մի ինքնուրույն բաժնի մեջ (թեև ոչ խիստ հետևողականությամբ) այն հոդվածները, որոնցով նախատեսված դեպքերը ենթակա է համարել աշխարհիկ դատարանների իրավասությանը:

Այսպես Գատաստանագիրքը բաժանվեց երկու մասի: Գատաստանագիրքը երկու մասի բաժանվելու փաստը հանդիսանում է տրամաբանական շարունակությունն ու ամրապնդումը հոգևոր դատարաններից զատ աշխարհիկ դատարանների ընդունման սկզբունքի:

Х. А. ТОРОСЯН

ДВЕ РЕДАКЦИИ СУДЕБНИКА МХИТАРА ГОША

(Р е з ю м е)

Судебник Мхитара Гоша является выдающимся юридическим памятником средневековья. Он имеет исключительно важное значение как для истории армянского права, так и для изучения быта и социально-экономического положения трудящегося народа. Несмотря на это Судебник не привлекал должного внимания исследователей. Поэтому ряд весьма важных вопросов, связанных с Судебником, до сего времени не выяснен, либо остается спорным.

Автор статьи задался целью выяснить или уточнить некоторые из этих вопросов.

Судебник известен по изданию В. Бастамяна (1880 г.). Однако, сравнение хранящихся в Матенадаране 34 и нескольких других, находящихся вне Армении рукописей Судебника с изданием Бастамяна, показало, что последнее не является единственной версией Судебника.

Рукописи Судебника делятся на две большие группы (условно названные А и В), каждая из которых представляет отдельную редакцию. Эти редакции коренным образом отличаются друг от друга как формой, так и содержанием. Издание В. Бастамяна представляет редакцию В.

На основании ряда фактов автор статьи показал, что первоначальной редакцией Судебника является редакция А, которая не издана. Из-

дание ее считается весьма важным. Автор статьи приводит факты подтверждающие, что составителем редакции В также является Мхитар Гош.

Относительно времени составления Судебника в арменоведении господствовала точка зрения В. Бастамяна, согласно которому Мхитар Гош писал свой Судебник в течение почти 30 лет — начиная с 1184 г. до конца жизни — 1213 г.

Автор статьи на многочисленных фактах показывает, что Судебник был составлен в 1184 г.

K. A. THOROSSIAN

LES DEUX REDACTIONS DU «LIVRE DES TRIBUNAUX» DE MEKHITAR GOSCH

Le «Livre des Tribunaux» de Mekhitar Gosch est un monument juridique remarquable du moyen âge d'une importance incontestée dans l'histoire du droit arménien et l'étude des mœurs et de l'état social et économique de la population. Il faut cependant reconnaître que les savants n'ayant jamais accordé à ce document l'attention méritée, beaucoup de problèmes s'y rattachant directement attendent encore d'être résolus.

L'auteur essaie donc de répondre à quelques-uns de ces problèmes ou d'en déterminer les éléments.

Ce «Livre» doit d'être connu à V. Bastamian qui en entreprit la publication en 1880. Comparée aux 34 manuscrits du «Livre» conservés au Maténadaran et à d'autres manuscrits se trouvant hors d'Arménie, l'édition de V. Bastamian nous porte à croire qu'elle ne représente absolument pas l'unique version du «Livre» de Gosch.

Chacun des groupes offrant une rédaction essentiellement différente tant par la forme que par le contenu, ces manuscrits se partagent en deux grands groupes, conventionnellement désignés par les lettres A et B. L'édition de V. Bastamian entre dans le groupe B.

De nombreux faits parlent en faveur de la rédaction A qui, comme l'affirme l'auteur, seule équivaut à celle de l'original du «Livre des Tribunaux». La rédaction A qui n'a jamais été publiée, demande à l'être. Il devient évident, par ailleurs, à la lumière d'autres faits, que la rédaction B est également de Mekhitar Gosch.

Selon V. Bastamian, point de vue dominant en arménologie, Mekhitar Gosch aurait consacré 30 années de sa vie, de 1184 à 1213, c'est-à-dire jusqu'à sa mort, à composer son «Livre». Il nous est démontré ici que le «Livre des Tribunaux» date de 1184.